

דליה מרקס

בְּזִמּוֹן

מסעות בלוח השנה היהודי-ישראלי

לתנות בתוקף (אדם, עם ועולם)

רק כאשר אני שוהה מחוץ לישראל אני שמה לב עד כמה אווירת יום הכיפורים בארץ מיוחדת. הרחובות שוקטים והקדושה שורה בהם ובשיחות שבין האנשים המאטים צעדיהם, ולמולם, ילדים שועטים על אופניהם בכבישים שנתרוקנו. אך אין זה ההבדל היחיד בין חוויית יום הכיפורים בארץ ובין זו שמחוצה לה. אם תשאלו ישראלים מה המחשבה הראשונה העולה בראשם כשהם חושבים על יום כיפור, רבים מהם יזכירו את מלחמת יום כיפור. ההפתעה הקשה שזימנה המלחמה ההיא, שניפצה את האופוריה של ה"בלתי מנוצחים" ששררה בחברה הישראלית מאז הניצחון במלחמת ששת הימים, לא נשכחה. הטראומה של 1973, שנתנה קול לספקות שהושתקו עד אז, העלתה אל פני השטח שאלות קיומיות רבות שביצבצו מתחת לתחושות כוזבות של ודאות על ההווה הישראלית.

"ונתנה תוקף" הוא אחד הפיוטים המרכזיים בתפילות הימים הנוראים, ובעיקר בבתי הכנסת האשכנזיים. במקור הוא נאמר בראש השנה וכיום גם ביום הכיפורים. מילותיו המצמררות "מִי יִחְיֶה, וּמִי יָמוּת, מִי בְקִצּוֹ, וּמִי לֹא בְקִצּוֹ, מִי בַמַּיִם, וּמִי בְאֵשׁ...," שספחו אליהם את ייסורי הדורות של עמנו וחרדותיו, מילים אלה צברו לפתע פתאום משמעות חדשה ומפחידה. בהשראת המלחמה ההיא, שבע-עשרה שנים לאחר שהפציעה בחיינו, הלחין יאיר רוזנבלום את "ונתנה תוקף" מחדש. יצירתו תעמוד במרכז דיוננו כאן.

ונתנה תוקף של יאיר רוזנבלום

יאיר רוזנבלום (1944–1996) היה ידוע בישראל בעיקר בשל הלחנים שכתב לשירי הלהקות הצבאיות, ובכללם "גבעת התחמושת" ו"שיר לשלום". בשנת 1988 הוזמן רוזנבלום לקיבוץ בית השיטה כדי לשמש מנהל מוזיקלי לחגיגות השישים של הקיבוץ. בהיותו שם, הוא התרשם עמוקות מטקסי ההנצחה והזיכרון שהיו נהוגים בבית השיטה, ובעיקר מן האבל העמוק על אחד-עשר חברי הקיבוץ ובניו, שנהרגו במלחמת יום הכיפורים. טקסי זיכרון התקיימו בבית השיטה בערבי יום הכיפורים כבר משנת 1944. בטקסים שהלכו והתגבשו משנות השמונים, נהגו שני חברי קיבוץ, שולה וחנוך אלבלק, לשיר מפיוטי החג. למחרת היתה מתנהלת בחדר האוכל של הקיבוץ שיחה על ענייני המקום והשעה, הקהילה והמדינה.

רוזנבלום, בליווי אריה בן גוריון, מייסד ארכיון החגים הבינקיבוצי, בחרו טקסטים להלחנה, ובתוכם את "ונתנה תוקף", שאותו חיבר רוזנבלום בנגנו בפסנתר חשמלי קטן. חנוך אלבלק שר את הפיוט לראשונה בשנת 1990, ושירתו זו עוררה טלטלה רגשית עזה בקרב חברי הקיבוץ. רוזנבלום הביע שוב ושוב דאגה שמא הפיוט שלו לא יתקבל בחיוב על ידי חברי הקיבוץ החילוני.¹³ הוא טעה, הפיוט התקבל, והחיבה לפיוט בלחנו החדש רק גוברת משנה לשנה ובקהלים גדלים והולכים.¹⁴

ב"ונתנה תוקף" של רוזנבלום משולבים מוטיבים מוזיקליים אשכנזיים וספרדיים כאחד, שאת

ונתנה תוקף

וּנְתַנָּה תוֹקֵף קְדֻשַׁת הַיּוֹם
 כִּי הוּא נוֹרָא וְאֵלִים
 וַיְבֹרָא מַלְכוּתָא
 וַיִּכְוֹן בְּחֻשְׁדָּא כְּסָאָה
 וַתֵּשֶׁב עָלָיו בְּאַמְתָּא.
 אַמְתָּא כִּי אַתָּה הוּא דְיָן
 וַיְמַלְכִיךָ וַיִּזְדַּע וַיַּעַד
 וַיְכַתֵּב וַיְחַתֵּם וַיְסַפֵּר וַיְמַנְּה.
 וַתִּזְכֹּר כָּל הַנְּשֻׁכָּחוֹת
 וַתִּפְתַּח אֶת סֵפֶר הַדְּבָרִים
 וַיִּמְאֲלוּ יִקְרָא
 וַיְחַתֵּם דְּכָל אֲדָם בּוּ.

וּבְשׁוּפֵר גְּדוּל תִּקְוָה
 וְקוּל דְּתַמְמָה דְּתָה יִשְׁמַע
 וַיְמַלְכִיכִים יִתְפַּזּוּן
 וַיְחִיל וַיִּרְעֶדָה לְאַחְזוּן
 וַיִּאֲמְרוּ הִנֵּה יוֹם הַדִּין
 לְפָקֵד עַל צְבָא מְרוֹם בְּדִין
 כִּי לֹא יִזְכּוּ בְּעֵינֵיהָ בְּדִין.

וְכָל בְּאֵי עוֹלָם
 יַעֲבְרוּן לְפָנֶיהָ כְּבָנֵי מְרוֹן,
 כְּבִקְרַת רוּעָה עֲדָרוּ
 מְעַבְרֵי צֶאֱנוּ פִּתְחַת שְׁבִטוּ
 כּוּן תְּעַבְרֵי וַתִּסְפֹּר וַתִּמְנָה
 וַתִּפְקֹד נְפֹשׁ כָּל חַי
 וַתַּחֲסֶה קְצֵבָה לְכָל בְּרֵיָה
 וַתִּכְתֹּב אֶת גְּזֵר דִּינָם.
 בְּרֵאשׁ הַשָּׁנָה יִפְתְּחוּן
 וּבְיוֹם צוּם כְּפֹר יִתְחַמְּוּ.

כְּפֹה יַעֲבְרוּן וְכַמָּה יִבְרָאוּן
 מִי יִחְיֶה וּמִי יָמוּת
 מִי בְּקָצוּ וּמִי לֹא בְּקָצוּ
 מִי בְּמִים וּמִי בְּאֵשׁ
 מִי בְּחָרֵב וּמִי בְּחַיָּה
 מִי בְּרָעַב וּמִי בְּצָמָא
 מִי בְּרַעַשׁ וּמִי בְּמַגְפָּה
 מִי בְּחַיָּה וּמִי בְּשִׁקְלָה
 מִי יְנוּחַ וּמִי יָנוּעַ
 מִי יִשְׁקֵט וּמִי יִשְׁרָף
 מִי יִשְׁלוּ וּמִי יִתְיַשֵּׁר

חלקם זכר המלחין מבית הכנסת של ילדותו, וכן מוטיבים של שירי-עם ישראליים. וכלל לא מובן מאליו שיצירה כה מורכבת ותובענית מבחינה תיאולוגית ורגשית תיהפך לנכס-צאן-ברזל, בייחוד בקרב אלה המכונים "חילוניים", ואולם כך היה – הציבור חווה אותה כאותנטית מפני שהיא צמחה מן השטח. עוצמתה הייתה כה רבה, עד כי בבתי כנסת רבים החלו חזנים לשיר את "ונתנה תוקף" במנגינה שחיבר. בכך היצירה שחלנה, כביכול, חזרה לצור מחצבתה הטבעי אבל ממקום אחר. הפיוט בלחנו של רוזנבלום הפך כמעט להמנון של הימים הנוראים, לא רק משום יופיה ועומקה של היצירה אלא גם מתוך כך שמילותיה והלחן שלה מאחדים שלושה עולמות תוכן ומשמעות: יהודי, ישראלי ואנושי. במילים אחרות, ביצירה כמוסים יחד ההיסטורי, המקומי והקיומי.

"ונתנה תוקף" היהודי: בשנות בית הספר היסודי (והממלכתי) שלי למדנו בכל שנה את סיפור קידוש השם המצמרר של רבי אמנון ממגנצא, שבסופו חיבר רבי אמנון את הפיוט. רבי אפרים מבון (המאה השתים-עשרה), שפירסם את הסיפור לראשונה, כתב על הפיוט: "שמעתי שר' אמנון ממגנצא ייסד אותו על מקרה רע שאירע לו, שר' אמנון היה עשיר גדול ומיוחס ויפה, והחלו ההגמון והשרים לבקש ממנו שיהפוך לטעותם וימאן".¹⁵ ההגמון עינה את רבי אמנון ודרש שימיר את דתו, בעודו קוצץ את פרקי ידיו ורגליו אחד לאחד. רבי אמנון עמד בסירובו, ובערב ראש השנה הובא לבית הכנסת על ידי אוהביו במיטה, כשכל פרקי אצבעותיו הקטועים עמו, אמר את "ונתנה תוקף" ונעלם מעיני כל הקהל "ואיננו כי לקח אותה האלוקים", ממש בדומה לאלהו הנביא, וכאן נאמר:

אחר הדברים והאמת אשר הועלה רבי אמנון ונתבקש בישיבה של מעלה יום השלישי לטוהרתו, נראה בדמות הלילה לרבנו קלונימוס בן רבנו משולם בן רבנו קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס, ולימד לו פיוט ההוא "ונתנה תוקף". ויצו עליו לשלוח אותו בכל תפוצות הגולה להיות לו עד וזכרון. ויעש הגאון כן.¹⁶

לפי מסורת זו, רבי אמנון התגלה שלושה ימים לאחר "אשר הועלה", כלומר לאחר שנלקח לשמים באופן נסי, וציווה לומר את הפיוט בכל ישראל. סיפור זה אינו היסטורי. דמותו של רבי אמנון היא ככל הנראה מומצאת, היא אינה מוכרת משום מקום אחר. הפיוט עצמו קדום יותר,

הוא נמצא בגניזת קהיר ונכתב ככל הנראה בארץ ישראל לא יאוחר מן המאה השביעית. ואף על פי כן, סבלותיהם של היהודים ורדיפותיהם במהלך כל הדורות מהדהדים בפיוט.

“ונתנה תוקף” הישראלי: עיבודו של רוזנבלום ל“ונתנה תוקף” הוא ישראלי במהותו לא רק משום המוטיבים של המוזיקה הישראלית שפיצירה, אלא בעיקר בכך שהיא נכתבה בהשפעה ישירה (גם אם מאוחרת, ואולי דווקא בשל כך) של מלחמת יום כיפור ואימיה, והיא מסמלת את המחיר של הקיום היהודי בארץ. למרות השוני העקרוני בין ייסורי היהודים בכל הדורות וקשיי החיים במדינה הריבונית, הטראומה שנלוותה למלחמת יום הכיפורים ספחה אליה את זיכרון האסונות כולם, ואולי אף הגדירה מחדש את תחושת האובדן ומצב של היות קורבן, מצבים שבבסיסם גם המונח “קידוש השם”. המלחמה ההיא הייתה אולי הפעם הראשונה שיהודים-ישראלים חשו נרדפים בארצם, חלשים, כמעט גלותיים. אמנם גם בימי ההמתנה שקדמו למלחמת ששת הימים הייתה תחושה קשה ומאיימת, אולם הניצחון המוחץ והמהיר השכיח אותה. נוסף על כך, מלחמת יום הכיפורים עוררה גם זעם נגד ההנהגה, שנתפשה עד אז כמעט כמקודשת ועתה ירדה מגדולתה והוקעה בציבור על תפקודה היהיר שחרץ גורלות – מי לחיים ומי למוות. לנקודת שבר זו יש משמעות בהקשר שהלחין בו רוזנבלום את “ונתנה תוקף”.

הלחן של רוזנבלום גם הנכיח את “ונתנה תוקף” בקרב יהודים ספרדיים ומזרחיים, שהפיוט הזה אינו כה מרכזי בתפילותיהם המסורתיות, והוא נהיה כללי-ישראלי. אולם בכך לא תמה חשיבות יצירתו, שכן מלוא משמעותה נובע מעצם כך שהיא דוברת גם במישור כלל-אנושי ועוסקת בשבריריות הקיום בעולם.

“ונתנה תוקף” אנושי רוזנבלום סיים את יצירתו ברשימת הדימויים רבי העוצמה המתארים את שבריריות האדם: “אדם יסודו מעפר וסופו לעפר...”. הוא השמיט את החלק האחרון של הפיוט (המודגש מאוד בחזנות הקלסית) המדבר על גדולת האל לעומת קטנות האדם ולא הלחין אותו (ראו בחלון בצד). בהשמטה זו רוזנבלום משאיר את המאזינים עם קטנותו של האדם ועם ארעיותו, שכן בסופו של דבר, האדם אינו אלא “וכחלום עוף”. ואולי היה “ונתנה תוקף” מעין רקוויאם עצמי, שהרי באחרית ימיו הלחין אותו, וכך הזכיר לעצמו ולזולתו את סופיותו של האדם ואת שבריריות חייו.

מי יעני ומי יעשר
מי ישפל ומי ירום.
ותשובה ותפלה וצדקה
מעביריו את רע הגזרה.

כי בשמה בן תהלתך
קשה לכעוס ונוח לרצות
כי לא תחפץ במות המת
כי אם בשבבו מדרכי וחקך
ועד יום מותו תחכה לו
אם ישב מיד תהבלו.
אמת
כי אפה הוא יוצרם ויודע יצרם
כי הם בשר ודם.
אדם יסודו מעפר
וסופו לעפר
בנפשו יביא לחמו.
משול כחורש הנשבר
כחציר יגש וכציר נוכל
כצל עובר וקענו כלה
וכרוח נושבת וכאבק פורח
וכחלום יעוף.

ואפה הוא מלא אל מי יקום
אין קצבה לשנוניתך
ואיו זע לארץ ימיה
ואיו לשער מרובות כבודך
ואיו לפרש עלים שמה
שמה נאה לה
ואפה נאה לשמה
ושמנו קראת בשמה
עשה למעו שמה
וקדש את שמה על מקדישי שמה
בעבור כבוד שמה הנערץ והנודש
כסוד שיח שרפי קדש
המקדישים שמה בקדש
דרי מעלה עם דרי מטה
קוראים ומשלישים בשליש קדשה
בקדש.¹²

הפיוט נותן כלים להתמודדות עם חוסר הוודאות שבקיום האנושי: הכוונה אינה שתשובה, תפילה וצדקה פועלות באופן מאגי בעולם, אלא ההשתדלות לעשות טוב בפני אלוהים ואדם היא כשלעצמה תרופה בפני הגזרה.

היו שטענו שרוזנבלום חילן את הפיוט בכך שהשמיט את חלקו האחרון המדגיש את נצחיות האל לעומת זמניותו של האדם. אני אינני סבורה כך. לדידי, היצירה הזאת משקפת התמודדות רוחנית ויש בה יחס לנשגב ולנצחי, שיש הקוראים לו אלוהים ויש הקוראים לו בשמות אחרים. רוזנבלום משתמש בכלים דתיים כדי להעלות שאלות בעלות ממדים דתיים, היינו, סופיותו של האדם ותפקידו בעולם. היצירה של רוזנבלום היא קינה על שבריריות החיים אבל אין בה קבלת הדין, אלא ויכוח נוקב על גורל האדם. הוא נפרד מהמשמעות המקורית של הפיוט המסיים בהלל לאלוהים, מפני שזה אינו במוקד תשומת לבו, ומשאיר את "ונתנה תוקף" פתוח ופרום להרהור על הסבל והאימה הכרוכים בקיום האנושי.

בשורה לחברה הישראלית

החלוצים בני העליות הראשונות עזבו את עולם בית הכנסת של מזרח אירופה מתוך בחירה מודעת ומכוונת. הציונות הייתה כרוכה בעיניהם בעזיבת בית אבא-אמא על כל המשתמע מכך. גם בהמשך, עולים רבים, ובעיקר מארצות המזרח, אולצו לעזוב ממדים חשובים ואהובים ממסורתם על מזבח השאיפה להפוך את ישראל לכור היתוך של גלויות. יצירת היהודי-הישראלי החדש הייתה הירואית אבל לוותה באובדן ובחוסר. לצאצאיהם של העולים ממזרח וממערב אין במקרים רבים אפילו הידע הבסיסי ביותר, זה המאפשר התמצאות של ממש במכמני הרוח הענקיים של עם ישראל. לא נעים להודות, אבל האילן הישראלי החדש נטוע במידה רבה על אדמה רדודה, ולאורך שנות קיומה של מדינת ישראל רבים ורבות חיו כאן כיהודים אבל בחירות חשובות בחייהם נעשו מתוך בורות מולדת ולא באמת מתוך ידע ובחירה חופשית. אולם לא מאוחר מדי להעמיק את הנטעים.

בשני העשורים האחרונים יש עניין גובר והולך בקרב ישראלים וישראליות בטקסטים יהודיים ובחוויות יהודיות מגוונות. איני מתכוונת כאן לתופעה המכונה "חזרה בתשובה" אלא לכך שרבים ורבות בוחרים לבחון את המסורת היהודית ומכמניה מתוך אהבה וביקורת ודורשים אותה (תרתי משמע) לעצמם. פריחתם של בתי המדרש החילוניים והליברליים שהחלה כבר בשנות התשעים למשל, הביאה להקמתם של בתי תפילה רבים המכונים "חילוניים". וגם פרויקטים לאומיים תורמים לעניין זה: מיזם 929, לדוגמה, מזכיר לכולם שהתנ"ך הוא של כולנו ומזמין את הכול ללמוד ביחד את ספר הספרים, ומיזם "קהילות שרות" ואתר האינטרנט "אתר התפילה והפיוט" מביאים לרשות הרבים את מכמני הפיוט והשירה הדתית, ומנכיחים את פיוטי העדות בציבוריות הישראלית.

ההנכחה של פיוטים קלסיים היא רק צד אחד של ההתחדשות של הפיוט. בשנים האחרונות זכינו לכך ששירי משוררים "חילוניים" רבים לא רק נקראים אלא גם מושרים כתפילות. וכפי שראינו, תפילות

דוגמה אחת מיני רבות לשירים חילוניים, כביכול, שאינם אלא תפילות, היא קובץ שירי סוף הדרך של לאה גולדברג, והנה השני מביניהם, שזכה להלחנות אחדות:

לְמִדְנִי, אֱלֹהִי, בְּרַחֵם וְהַחֲפִלֵּל
עַל סוּד עֲלֵה קִמְל, עַל נִגְהַ פְּרִי בְּשֵׁל,
עַל הַחֲרוּת הַזֹּאת: לְרֵאוֹת, לְחוּשׁ, לְנֶשֶׁם,
לְדַעַת, לְיִחַל, לְהַכְשֵׁל.
לְמַד אֶת שְׁפִתַי בְּרַכָּה וְשִׁיר הַלֵּל
בְּהַחֲפִיז זְמַנְךָ עִם בְּקֶרֶת עֵס לַיִל,
לְבַל יִהְיֶה יוֹמֵי הַיּוֹם כְּתַמּוּל שְׁלֹשׁוֹם,
לְבַל יִהְיֶה עֲלֵי יוֹמֵי הַרְגָּל.¹⁷
(ראו עמ' 138-142)

ופיוטים זכו לפופולריות רבה בקרב קהלים רחבים, לעתים בהלחנה מחודשת. "ונתנה תוקף" של רוזנבלום הוא דוגמה מובהקת לכך. בחירתו של מלחין "חילוני" כרוזנבלום לעסוק ביצירה ליטורגית כה מאתגרת מבחינה תיאולוגית וכה מרכזית מבחינה דתית, וביצועה על ידי זמר שאינו חזן קלאסי, בחירות אלה אינן מובנות מאליהן. רוזנבלום העיד על כך שלא היה יכול לכתוב את היצירה לשם ביצוע חזני בבית כנסת ואף לא לשם ביצוע פופולרי או לתקליט רגיל. ההקשר הקהילתי-קיבוצי הוא-הוא שהוליד אותה. בדיעבד, יצירתו הנכחה את הפיוט בציבוריות הישראלית, הפקיעה אותו מהבלעדיות של חי בית הכנסת והציעה אותו לציבורים ישראלים רחבים המתמודדים

בסקר לא רשמי שנערך על אודות "ונתנה תוקף" לאחר יום הכיפורים השנה באחד מעמודי הפייסבוק, העידו רוב המשתתפים והמשתתפות (מזרמים שונים) שבבית הכנסת שלהם המנגינה של רוזנבלום היא האהובה ובה השתמשו.

בדרכים רבות ושונות עם אתגרי הימים הנוראים.

ואולם רוזנבלום טעה, שכן הלחן שלו הפך **פופולרי** גם בקרב חזנים ושליחי ציבור בבתי כנסת רבים. הדבר משקף מערכת יחסים מורכבת בין היהדות הדתית ובין חוגים המכונים "חילוניים". במקרים רבים כיוון ההשפעה הוא הפוך, כאן ההשפעה היא מהעולם ה"חילוני" אל תוככי העולם הדתי, ודווקא בקודש הקודשים של הימים הנוראים. אולי הדבר מלמד על כך שהגדרתו של רוזנבלום למונח "בית כנסת" הייתה מצומצמת מדי, ואולי הדבר מלמד, שלמרות הוויכוחים הקשים בישראל, מקורותינו המופלאים הם מקור לא אכזב לחידוש ולשיחה בינינו.